

HIÁNY, LÉT-TELJESSÉG ÉS HIT

MAKKAI SÁNDOR BÖLCSELETÉNEK SZEGMENSEI¹

VERES ILDIKÓ

„[...] az ontológiai tökéletesség a befejezett létet, a lét teljességét jelenti; az axiológiai tökéletesség pedig az értékesség teljességét, Istenben mind a kettőt bírjuk és képzeljük, mint ens perfectissimumban, mert az ő léte tökéletesen befejezett egész és ő az összes értékek teljességében tündöklök. Élete végtelen és tökéletes, ontológiai és axiológiai értelemben.”²

Kolozsvár a hazai szellemi élet kiemelkedő központja volt a múlt század első felének évtizedeiben, ahol élete és munkássága jelentős részét töltötte Makkai Sándor, aki a Böhm Károly filozófiájához köthető Kolozsvári Iskola egyik igen jelentős személyisége volt.

Életpályája Kolozsvártól Sárospatakon át Debrecenig

Makkai Domokos Utrechtet megjárva 1869-től a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanára lett, s első felesége halála után – akitől³ négy gyermeke született – sógornőjét vette feleségül. Kilenc közös gyermekük látta meg a napvilágot, s öten maradtak életben, legkisebbként Makkai Sándor, aki 1820. május 12-én született.⁴ Édesapja a nagyenyedi teológiai tanárnak, Kovács Ödönnek volt a barátja, és Bartók Györggyel küzdött azért, hogy a teológiai fakultás ne kerüljön át Kolozsvárra. Miután ez mégiscsak megtörtént (1895), apja nem sokkal később meghalt (1896). Makkai Sándor a nagyenyedi Bethlen Kollégium után a kolozsvári Református Kollégiumban, majd a sepsiszentgyörgyi Székely-Mikó Kollégiumban végezte középiskolát, és tanulmányait az érettségi után (1908) a kolozsvári Református Teológián folytatta.

Életrajzírói⁵ szerint már a középiskolás években megmutatkozott a filozófiára és az irodalomra való hajlama, érzékenysége, amit rendkívül dinamikus édesapjától örökölhett.

¹ A tanulmány módosított változata a *Kolozsvári Iskola* I. című kötetében Makkai Sándorral foglalkozó fejezetnek.

² MAKKAI 1923, 115. – Itt kell megjegyeztem, hogy egy olyan példányából dolgoztam a tanulmány-
nak, amelyet valaki, s igen erős a gyanúm, hogy maga Makkai, átjavított. A fenti idézetben is az
egyedül és az elképzelhető szavak át vannak húzva, amit a javító személy több helyen megtesz.

³ MAKKAI 1936, B. 214.

⁴ A Makkai-hagyatékot a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei őrzik.
A továbbiakban a gyűjtemények anyagára hivatkozáskor a tudományos megjelölést használjuk:
TIREK Kt 4820. Makkai Sándor önéletrajza és önéletrajzi feljegyzései. Kolozsvár, 1923–1931, 2:
„1890. május 12-én vagy 13-án születtem. A dátumra nézve édesanyám a 12-ét vallja, a keresztle-
velemben 13-a van. Pongrác napján születvén a 12-e a valódi.”

⁵ Ifj. Fekete Károly *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága* című munkára támaszkodunk a

A kolozsvári teológián Nagy Károly (1868–1926) vezetésével oly jeles teológusok tanítottak, mint Ravasz László (1907-től), Bartók György (1909-től), Kecskeméthy István, Pokoly József. Ezekben az években (1908–1912) a teológia mellett bölcsészeti és neveléstudományi stúdiumokat is hallgatott (1908–1910) a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, s ekkor adódott módja Böhm Károly előadásain részt venni, aki újkori filozófiát (Bacontól Kantig) és etikát adott elő. Irodalmi tevékenységének ekkori terméke egyetlen verseskötete, a Számadás.

Lelkipásztori szolgálatát a teológia befejezése után, 1912-ben kezdte meg szülővárosában (néhány hónapig), majd kolozsvári hitoktató lett (ez év szeptember 1-től), közben bölcsészdoktori szigorlatra készült.

Pauler Ákosnál, Böhm Károly utódjánál írta doktori disszertációját Bevezetés a személyiség paedagógikájába címmel, amelyet 1912-ben védett meg.

Magánéletében 1913-ban következik be változás, amikor házasságot köt Borsay Margittal, két gyerekük született, László és Sándor. Betegsége miatt rövid ideig szanatóriumi kezelés alatt állt. Publikál az Athenaeumban, szerkesztő lesz a Református Szemlénél, majd 1915-ben Ravasz Lászlóval és Imre Lajossal megalapítják Az Út című gyakorlati teológiai folyóiratot, amelynek az új programja „Az erdélyi egyház átszervezése az élő hit, a missziói öntudat alapján, tudományosan kipróbált módszerekkel”.⁶

Újabb váltást 1915 hoz a munkásságában, amikor Vajdakamarásra kerül lelkipásztornak. Ezek az évek a háború, a nyomor és az elzártság éve, amelynek későbbi irodalmi terméke a Holttenger című regénye.

Közben gyalog, szekéren vagy vonaton bejár Kolozsvárra, ahol előadásokat tart.

A *sárospataki* professzorsága 1917-ben kezdődik, ahol a gyakorlati teológia tanszék vezetésével bízzák meg, s a tanítás mellett aktívan működik a főiskola szellemi életében. A kialakult feszültségek miatt és Makkai honvágya Erdély után, valamint a kolozsvári tanszékre hívó szó együtt eredményezték azt, hogy Makkai Sándor megvált Sárospataktól, s visszatért a 'kincses' városba, ahogyan ő maga is nevezi. A Főiskola Értesítője így összegzi Makkai tevékenységét: „Távozása érzékeny vesztesége a főiskolának s különösen a theologiai akadémiának, mert Makkai Sándor rövid egy esztendei működése alatt is bebizonyította, hogy fényes képességeivel és csodálatos munkakészségével hivatva lett volna új korszakot nyitni meg lelkészképzésünk történetében.”⁷

Kolozsvárott a Vallásbölcséleti és rendszeres teológiai tanszéken 1918-1926 között dolgozik. Közben történik a történelmi tragédia: 1918. karácsony, a román megszállás, Erdély Románia részévé válik. (Trianon: 1920.) Ezekről az évekről így ír

továbbiakban (FEKETE 1997).

⁶ RAVASZ 1944, 32–33. Hasonlóan nyilatkozik Ravasz az 1960-ban lezárt későbbi önéletírásában is: „Elhatároztuk, hogy olyan lelkipásztori szaklapot adunk, amely szigorú tudományos alapon foglalkozik a lelkipásztori praxis, általában az építő egyházszolgálat kérdéseivel, de egészen gyakorlati céllal: mit és hogyan csinálj. Az egyházpolitikát a lapból kizárjuk; nem lesznek pártok, irányok, csak igazságok és elvek.” RAVASZ 1992, 116.

⁷ FEKETE 1998.

Makkai Sándor: „Ha ez az állapot később, lassanként, az élet kényszere következtében változott is, egészében véve 1922 nyaráig... az elmélyedő, kitartó tanulás nagy alkalmává lett. Ravasz Lászlóval és Révész Imrével eltemetkeztünk a teológia könyvtárába s hivatalos teendőinken túl minden időnket ott töltöttük egy-egy könyvtárterem íróasztala mellett. Csatlakozott hozzánk Tavasz Sándor is, aki Révész és Ravasz távozása után is kitartó társam maradt a tanulásban.”⁸ Ekkor írja két nagy vallástudományi összefoglalását: *A vallás az emberiség életében és A vallás lényege és értéke*.⁹

A román megszállás után többen eltávoztak Kolozsvárról (Révész Imre Debrecenbe ment, Ravasz László a Dunamelléki Egyházkerület püspöke lett). Ekkor lett Makkai Sándor Ravasz utódja, s a teológiai fakultás igazgatójaként tevékenykedett; mindezek mellett a Református Szemle felelős szerkesztője és 1922-től püspökhelyettesi főjegyző volt. E korszak az erdélyi magyar értelmiség rendkívül aktív, pezsgő szellemi életét is jelentette. Makkai Reményik Sándorral, Áprily Lajossal, Bánffy Miklóssal, Kuncz Aladárral került mélyebb szellemi-baráti kapcsolatba. Fekete Károly így jellemzi ekkori tevékenységének sokszínűségét: „Az irodalmat is egyik szolgálati ágának tekintette, s nem valami öncélú művészkedésnek. Ebben az igyekezetben jól megfértek egymás mellett, sőt szerves egészé koncentrációdt az egyházébredés, teológiai megújulás, értékörzés, tudományos munka, szépirodalmi alkotás, a történelmi tudat formálása és a nemzetnevelés. Csak ennek az egésznek a szem előtt tartásával, az abba beillesztéssel van értelme Makkai irodalmi-közéleti munkásságáról beszélni, hiszen ebből a szerves egészből kiszakítva szépírói alkotásai, műveinek irodalmi értéke devalválódik és elsikkad, közéletisége alól pedig a talaj csúszik ki, mivel sohasem volt pártpolitikai vagy kormányzati tényező.

Makkai Sándor mégis rangos irodalmár és fontos közéleti ember, akinek irodalmi rangját és közéleti súlyát az erdélyi magyar református egyháztársadalom adja. Ez az egyháztársadalmi közeg az, amely felszínre hozta Ravasz László mellett őt is és velük együtt egy ifjú teológus-nemzedéket (Révész Imre, Imre Lajos, Tavasz Sándor), hogy a 20. században is érvényesüljön az a tehetségeket centrumba emelő hatás, melynek gyökerei Bethlen–Rákóczi–Apafy kontraszelekciót nem ismerő, máig példaadó egyházkormányzási elveikhez visznek vissza.”¹⁰

Maga Makkai a következőket írja az erdélyi magyar önálló és hagyományokra építő irodalomról: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet.

Szellemben, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom, melynek az a kötelessége, hogy kizárólag annak az erdélyi magyarságnak szolgáljon, mely önmaga irányítja sorsát és nagykorú arra, hogy tennivalóit maga szabja meg és hajtsa végre.”¹¹

E korszakban nagyszerű irodalmi írásokat jelentet meg; így például az *Élet* fedelme (1924), *Az Eszter padja* (1924), *Megszólalnak a kövek* (1925), *Ördögszekér*

⁸ MAKKAI 1990, 78–79.

⁹ FEKETE 1997, 25–26.

¹⁰ *Erdélyi Református Egyházi Könyvtár*. II–III. Erdélyi Református Egyházkerület kiadásában, 1923.

¹¹ MAKKAI 1929, 241–242.

(1925), amelyek az erdélyi protestáns múlthoz vagy a bibliai szövegekhez nyúlnak vissza.

Az aktivizálódó szellemi élet fontos mérföldköve az a marosvécsi konferencia, amelyen megalakították a Vécsi Szövetséget (1921. augusztus 9–14.).¹²

Makkai a már rég tervezett egyházi, lelki megújulást, amelyet minden jelenlevő akart és támogatott (így például: Csíky István, Tavaszy Sándor, Gönczy Lajos, Hegyi András, Kósa Mihály, Mátyás Ernő, Torró Miklós, Zoltáni Pál), a következőkben foglalja össze: „... az erdélyi magyarság a régi Magyarország politikai csődjének következményeit nem utolsó sorban éppen azért kell hordozza, mert az egyház nem akart egyház lenni, s lényegét a nemzeti ellenállás, majd a nemzet megtartás feladatában látta. Az egyház legfontosabb, sőt egyedül lényeges szolgálata a tiszta igehirdetés, gyülekezeti istentiszteleti és evangelizációs formájában, s döntő tisztsége a lelkipásztorság... Kultúra és nemzet az evangéliummal megszentelendő valóságok önmagukban véve bálványok is lehetnek, csak Krisztus ügyének szolgálatában válnak igazán értékessé, becsülendők. Az intézményes és adminisztráló hivatalos egyházi szervezet önmagáért való életének napjai meg vannak számlálva, a lelki, missziói egyház kegyelmi ideje következik s ezért az egyház nem lehet egy sérelmi nemzeti politika – bármily kitűnőnek látszó – cégjelzője és takarója, hanem az adott viszonyok között kell a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és hitből fakadó szeretet tevékeny közösségébe szervezője legyen.”¹³

Újabb lényeges és meghatározó állomás Makkai életében, hogy 1926-ban ő lesz az egyházkerület püspöke (április 17.) 1936-ig.

Egészségi állapota közben újra megromlik, s 1928-ban komolyan gondolkodik a visszavonuláson. Ezekben az években mint író is a csúcson van, hiszen ekkor keletkeznek olyan munkái, mint a Magyar fa sorsa (1927), Az elátkozott óriások (1928), Egyedül (1929), A mi útunk (1929), Magunk revíziója (1931), Erdélyi szemmel (1932), Harc a szobor ellen (1933), Táltos király, Sárga vihar (1934), Evangélium az egyházban (1934).

A harmincas évek Erdélyében állandó támadások közepette súlyosbodó betegsége is arra a döntésre kényszerítette, hogy áttelepüljön Magyarországra. Távozását a korabeli szellemi életben vegyes megítélésekkel fogadták. Reményik a Pásztortűzben így ír: „olyan tíz év után, amely a mi viszonyaink között ötven év terhét jelentí sűrítve, ... elmegy ... a maga lelkiismeretével elintézte ezt. Nekünk abban a tényben kell megnyugodnunk, hogy az a lelkiismeret nem volt tág... Sokféle érveléssel lehet perbeszállni. Egy érveléssel nem lehet, a fellebezhetetlen szóval: Nem bírom tovább. És nem lehet perbeszállni azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyen-nel mi itt maradunk.”¹⁴ Maga Makkai így ír erről: „Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és

¹² A Vécsi Szövetséghez lásd: NAGY 1937, 227; VÁSÁRHELYI 1988, 92; GÁLFY 1988, 439–440.

¹³ MAKKAI 1990, 101.

¹⁴ Pásztortűz, 1936. június 30.

emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is.”¹⁵

Megvált püspöki székétől 1936. május 15-én, miután meghívást kapott a debreceni egyetem hittudományi fakultására (1936. április 16-án), kormányzói kinevezése 1936. június 3-tól szolt.¹⁶

Révész Imre és Varga Zsigmond baráti segítségével sikerül gyorsan beilleszkedni a debreceni szellemi életbe, és sorra írja regényeit (Magyarok csillaga, Mi ernyeiek, Szép kísértet, Szabad vagy), s ekkor keletkezik a Nem lehet című írása a kisebbségi létről, amely egy súlyos és a ’veszélyeztetett’ lét kérdéseit feszegető vita kirobbantója volt.¹⁷

A debreceni Hittudományi kar dékánja 1938–39-ben és 1942–43-ban, majd ezt követően prodékánja lett. A Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé 1938-ban választották, ekkor már tulajdonosa a Corvin Koszorúnak, amely a kor legmagasabb tudományos, irodalmi, művészi kitüntetése. Ekkor írta nevelésemletről foglalkozó, nagy politikai viharokat is keltett könyveit, a Magyar nevelés, magyar műveltség (1937) és a Tudománnyal és fegyverrel – Arte et Marte (1939) címűeket.

Az 1945 utáni egyházi közéletből egyre inkább kiszorították, s az 1950-ben kialakult helyzet (nyugdíjaztatási kísérlet)¹⁸ olyan lelki és fizikai állapotba sodorta, amely betegségét súlyosbította, s nem sokkal a történetek után (1951. július 19.) meghalt.

Tudományos munkásságát ő maga osztotta fel élete első korszakában írt munkái alapján a következőképpen:

I. *Filozófiai-pedagógiai tanulmányok*: Bevezetés a személyiség pedagógiájába (1912), A nagy személyiségek nevelői jelentősége (1913), A lélek élete és javai (1922), Az intelligencia nevelése (1914)

II. *Gyakorlati teológiai írások*: A régi és az új munkások, Három év, A mi fakultásunk, Az élő egyház (1924–1925), Hogyan tanítsunk vallást?, A konfirmáció reformja, A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei (Az Út című folyóirat 1915–1917. évfolyamai)

III. *Vallásfilozófiai és szisztematika-teológiai dolgozatok*: A vallás lélektana (1914), A hit szeme (1915), Az értelem és a hit harca (1918), Tudomány és vallás (1915), Vallásos világkép és életfolytatás (1913), A hit problémája (1916).

Mindezek előtanulmányként íródtak a szerzőnek e korszakát betetőző fő művéhez, mely két részben jelent meg: A vallás az emberiség életében. A vallás lényege és értéke (1923).

Ezenkívül e témakörben megjelent tanulmányok: A vallás a protestantizmusban (1917), A tudatalatti (1925), Illúzió, suggestió, vallás (1925), A szekták keletkezésének okai (1917). *Szisztematikai dolgozatok, közöttük a hittani jellegűek*: A lélek

¹⁵ MAKKAI 1990, 119.

¹⁶ Lásd bővebben FEKETE 1997, 57–59. Áttelepülése körül bekövetkezett körülmények és tények árnyalt leírását adja: CS. GYIMESI 1992; CS. GYIMESI 1993; MAKKAI 1992.

¹⁷ Erről bővebben: CSEKE–MOLNÁR 1989.

¹⁸ Lásd bővebben: FEKETE 1997, 57–59.

találkozása Istennel (1925), *erkölcstaniak*: Az eszmények valósága (1923), A keresztyénség az élet ítélő széke előtt (1925), építőek: Öntudatos kálvinizmus (1925).

IV. *Esztétikai és irodalmi dolgozatok*: Magyar Protestáns Szépirodalom (1916), Az erdélyi magyar irodalom kérdése (1923), A szépség hazája (1925), Petőfi öröksége (1925), A költő prófétasága (1925), Az ifjúsági irodalom kérdése (1925)

Filozófia és vallásbölcselet Makkai munkásságában

A bölcseleti munkásságában központi helyet foglal el a hit és a vallás elméleti-filozófiai értelmezése, amelynek fókuszában egy sajátos hiányérzetet tételez, ez a vallásos hiányérzet, amely minden más hiányérzettől megkülönböztetendő. Így foglalja össze erre vonatkozó megállapításait: „ezt a végtelenség hiányérzetének nevezem. Ez a hiányérzet szüli a vágyat, melyben az én a hiány pótlékát, kielégedését kutatja. Azon kozmikus támadásnál, mely a végtelenség hiányérzetét kelti, a kielégedés vágya a legkínosabb feszültséggé fokozódik, mert az én örök sorsa forog kockán, s ezért a lélek kétségbeesve, lélegzetvisszafojtva, esengve figyel, kutatja a menekülés útját. A lélek megváltást keres a válságból. Ez a megváltás utáni vágy a vallásos élmény lényege, a »keserű gyökér«, ahogy Böhm nevezi, melyből a vallásos élet kifakad.”¹⁹

A Kolozsvári Iskola másik jeles tagja, az unitárius püspök Varga Béla filozófiai munkáiban a vallás lényegét abban látja, hogy egy sajátos hiányérzet vezeti az embert ahhoz, hogy találjon egy tökéletes egészet, teljességet, s ez vezeti Isten keresésére. Makkai Sándor kiindulópontja hasonló intenciókat tételez. Gondolkodói fejlődésének első szakaszát, az 1920 előtti, meghatározta a böhmi filozófia, amely természetsszerűleg hatással volt vallásfilozófiájának kibontakozására. Korai tanulmányaiban döntően a hit világmagyarázó szerepéről, a szellem egészén belül elfoglalt helyéről, funkciójáról, az értelem és a hit harcáról értekeznek.²⁰

Alapproblémája és kiindulópontja két kérdés:

Mi a szerepe és jelentősége a hitnek a világkép megalkotásában?

Hogyan befolyásolja a hit az élet menetét, alakítását? – szavaival: az életfolytatást?

A hit problémája című terjedelmes 1916-os tanulmányában Böhm filozófiájára alapozva az öntudatos szellem működését alapvetően a megismerésben és a cselekvésben látja. Ebből bontja ki a hit szerepét. A két részre tervezett vallásfilozófiai tanulmányból az első rész jelent meg, A hit világmagyarázó ereje címmel. A böhmi alapállás elfogadása egyértelmű: a megismerő tevékenységét az emberi szellemnek, amely a világképkalkotáshoz vezet, a cselekvés, az „életfolytatás”, életvezetés és annak alkotásai alapozzák meg. A hit mint az emberi élet egyik domináns jelensége a következő problémákat veti fel mindezek vonatkozásában.

¹⁹ Makkai 1916, 35.

²⁰ Makkai 1913; Makkai 1914; Makkai 1915; Makkai 1918.

Alapvető ismeretelméleti álláspontja az, hogy nem a tőlem független valóságot ismerem meg, hanem az arról felfogott érzéki képet, amelynek jelentést tulajdonítok. Az ismeretek, ha rendezett egészé állnak össze – a tér, idő, ok, cél koordinátáinak segítségével – világképpé formálódnak, amely általános, egyetemes s mint ilyen, nem a szubjektumra orientált, szemben a világmagyarázattal, amely az egyén látókörén, individualitásán alapul. Vagyis a világkép csak mint világmagyarázat létezik. Világkép csak egy van: a valóság igazi képe. S hogy ez miből áll össze, és melyik az igazi, arról nem szól Makkai. Az viszont számára tény, hogy világmagyarázat annyi van, ahányan törekszünk az igazság megismerése felé. A világmagyarázat az élet-szükségletek tárházába tartozik, amellyel segítséget kapunk az élet teljességének megéléséhez. Az Én mindent önmagával hoz kapcsolatba, s azt kérdezi lépten-nyomon: ennek vagy annak a valaminek, történésnek, dolognak mi a jelentősége rám nézve, milyen viszonyba került „önállítással”, mit kezdjek vele? Ekkor az alapvető rendező elv: milyen értéke van számomra? Ez szabályozza a további viszonyomat vele, s a lépésről lépésre megteendő cselekedeteimet.

Makkai úgy véli, hogy a világmagyarázatokat mindig határozott hiányérzetek hívják életre, amelyben elsődleges az ismeretlenségtől való félelem, a bizonytalanság, a kételkedés, valamint a meg nem értett viszonyok közötti tanácsstalanság, s a cél mindezek megszüntetése, az élet diadala a valóság ezen dimenziói felett. A világmagyarázatot mint sajátos életaktust tételezi, amely különböző értékelési mintákat is figyelembe vesz működésekor (hedonizmus, utilizmus, idealizmus, pragmatizmus).

A hit helyét és szerepét keresve a világmagyarázatban a teljes emberi szellemből indul ki, amely értelmezésében mint egység az értelem, a képzelet és a hit dimenzióiban működik. A megértés (értelem) a racionálisan felfejthető, fogalmilag leírható, elemezhető valóságra reflektál, s mint ilyen, a nem racionális vagy irracionális mező kimarad világból, ezekkel szemben az értelem vak marad. Mivel az értelem munkája elsősorban az általánosításra koncentrálna, kimarad belőle az egyéni, az individuális, amelyről nem, vagy csak kevésbé lehet racionális, tudományos ismeretet nyerni. Mint írja: „[...] az életvalóságnak az az alaptörvénye, létmódja, hogy megszámlálhatatlan egyéni, s ennél fogva egymással összemérhetetlen, páratlan és sajátos alakulatban fejezi ki magát és valósul meg. A valóságban nincs általános, hanem csak sajátos, különös van. Mindennek van olyan vonása, a mi csak az övé és éppen ez a vonása teszi a valóság nélkülözhetetlen tényezőjévé. Az értelem munkája éppen ezt az egyéni vonást nem bírja megragadni és magyarázni a dolgokban, mert azt, amire nincs analógia, csak szemlélni lehet, de általánosítani, törvénybe foglalni, tehát racionálisan magyarázni nem. Az a korlát tehát, amely az értelmi tevékenység világmagyarázó munkájának gátat vet: az individualitás léttörvénye.”²¹

Az individualitásban segítségül jön a fantázia, amely szintén világmagyarázó tényező Makkai értelmezésében, amely azonban az irracionalitás határán belül van. Ugyanakkor az értelem egyik mozgatórugója is, amely „[...] a tudományban

²¹ MAKKAJ 1916, 23–24.

hypotheziseket alkot, az erkölcsi életben ideálokat tűz ki, s a művészetben a legmagasabb jelentések számára szemléleti formákat talál.²²

S mi a feladata a hitnek – kérdezhajtuk joggal? Itt kezdődik Spencer „megismerhetetlenje”, ami Makkai szerint nem megragadhatatlan, hanem éppen a hit által, és nem az értelemmel és a képzelettel ragadható meg. A hit fogalmát tágabban értelmezve, világi, köznapi értelemben összekapcsolja a bizalommal, s így válik értelmezésében a hit egy olyan bizalomká, amely a megnyugvást jelenti az önfenn-tartás sikerében az anyagi valóság viszonyai között.²³ E kérdéskör további tisztázásá-ra és kibontására Ebbinghaus érvelését is használja²⁴ a hitre vonatkozóan, mely szerint a legspecifikusabb, a legerősebb formájában az önvédelmet jelenti a lét kozmikus támadása ellen. A bizonytalantól rettegő öntudatot megnyugtatja. „[...] hogy a fenyegető valóságot egy magasabb hatalom, Isten uralma alá helyezi, aki parancsol felette, s aki megmentheti őt. [...]”²⁵ (A hit a léttől való félelem reakciója – ezt az ebbinghausi állítást Makkai nem fogadja el.)

Az előzőeket tovább gondolva a vallás kérdésköreinek és szerkezetének fókuszaként a hit fogalma kerül további részletezésre, amelyben „a végtelenség hiányérzete”²⁶ és annak dimenziói kerülnek értelmezésre. Ez a hiányérzet szüli a vágyat a hiány megszüntetéséért, és a lélek megváltást keres és talál a vallásos hitben, s Istennel való szellemi azonosulásunk adja a lehetőséget minderre, amelynek a szuverenitás a gyökere.

Már ekkor jelzi, hogy a hit az élmény egyik sajátos fajtája, melyről későbbi tanulmányaiban részletesen ír. Az igazi hit lényege szerint mélységes, intuitív szemlélődés a valóság egésze felett, s mint ilyen, nem racionális elemekkel „magyaráz”. Istennel való szellemi azonosulás a hit lényege, és ebből fakad magyarázó és ugyanakkor megváltó ereje.

Későbbi írásaiban is visszatérő alapgondolata – a fentiekből is következően –, hogy a vallás és a tudomány logikailag inkompatibilis, valójában két alapvető tere-numuk alapján mérhető, hasonlíthatók össze, s ez a klasszikus filozófiai hagyományok értelmében a hit és az értelem. A hit magasabb dignitásának (méltóságának) oka az, hogy „[...] az értelmi világkép hitele, értéke, jelentősége a hit szemén keresztül végtelenül fokozódik és nő, míg a hit tartalma az értelem szemével nézve hitelében, értékében megszegényedik, ezzel pedig az élet megszegényíti, megcsökkenti önönmagát. Ebben van tehát a hit magasabb dignitásának titka. Ő a betetőző, a korona az élet művén, glória az értelmi világkép körül, mely azt megszenteli, megdicsőíti, a végtelenséghez kapcsolja sugaraival. A hívő élet ezért teljesebb élet, mint a racionalitás szövedékében kiterjeszkedő élet”.²⁷ Ugyanakkor a hit az értelemmel csak közvetítés útján kapcsolódik össze, és ez esetben a képzelet a közvetítő.

²² MAKKAI 1916, 28.

²³ Itt elsősorban Hume nézeteiből építkezik. HUME 1906, V–VI. szakasz.

²⁴ EBBINGHAUS 1908.

²⁵ MAKKAI 1916, 34.

²⁶ MAKKAI 1916, 35.

²⁷ MAKKAI 1916, 62.

Ezek után a megválaszolendő kérdés az, hogyan válhat egy irracionális mező a racionalitás fogalmi hálójával, a tudománnyal, s mint ilyen a vallásfilozófiával vizsgálhatóvá, leírhatóvá. Amíg például a kortárs Tavaszy Sándor a korban egyedülálló, a dialektika teológia álláspontját képviselő terjedelmes dogmatikájában hit paradoxonait részleteiben elemzi,²⁸ addig Makkai mint sajátos irracionális élményt írja le. Makkai úgy véli, hogy Troeltsch²⁹ nagyszabású vallásfilozófiájának alapösszefüggései adnak útmutatást és részleges választ a dilemmára.

Tavaszy a vallásban, a hitben meglévő racionális érvényt állítja, amikor a vallást a priori szükségesség alapján tételezi, a priori észtvörvények megnyilatkozásának tartja, amely törvényeket kell kutatni, megismerni, leírni. Ebből következően transzcendentális vizsgálati módszerrel lehetséges a vallásfilozófia. Mi ez a racionális érvény? Tényleges, határozott választ Tavaszy nem ad. Ami Makkai álláspontját illeti: „Az élet megvalósulásának törvényei azok, amelyeket feltárva, bennük a vallás törvényei is megfejtést találhatnak. Csak egyetlenegy, de döntő pont van, amelyben a mi felfogásunk a Troeltschétől eltér és ez az ismerés tágabb és mélyebb értelmezése.”³⁰

Makkai mellett érvel, hogy van irracónális megismerés is, amelyben jelen kell lennie a hitnek is és a képzeletnek is.

Tapasztalatfeletti, világleletti a vallás világa, ami lényeges terrénuma e problémának, s azért tartja fontosnak elemezni, mert itt juthat érvényre a hit világmagyarázó ereje, amely az egyéni élettevékenységben – mint láttuk – alapvető.

Ezek után teszi fel a kérdést – ami az egyéni lét alapkérdése, – Ki vagyok én? Honnan jöttem, mi a lényegem, hová megyek? Ez a sorskérdés a vallásfilozófiában. S Makkai válasza: „[...] az ember sorsa a hitben eldőlt, mert az egyén örökkévalósága és abszolút értéke Istenben biztosítva van”³¹, a szellemi világ bennünk jelen lévő, teremtő hatalommá válik, amely a köznapi fenomenális világtól ily módon függetleníti. A hit éppúgy fejlődik, mint minden más képesség.

Közvetlen és konkrét filozófiai-elméleti hatások nincsenek olyan határozottan jelen írásaiban, mint kortársainak, például Tavaszy Sándornak vagy Varga Bélának, hiszen ő a filozófiát elsősorban mint háttértudást hasznosította mind vallás-, mind nevelésfilozófiai munkáiban. A kanti és a neokantiánus filozófia és az a határozott filozófiai rendszer, amit Böhm képvisel, egyértelműen jelenti azt a fundamentumot,

²⁸ „A hit mindig csak előkészület a hitre.

A hit határozott bizonyosság és biztos ismeret valamiről, ami nem fogható meg.

A hit a lehetetlen lehetségesítése.

A hit a megismerhetetlen megismerése. Az ismeret azonban nem a gondolkozás és a megértés műve.

A hit átélés nélkül végbemenő figyelmessélel Isten ítélő és felmenő szavára.

A hit annál tisztább, minél kevesebbet lehet róla mondani és minél üresebb önmagában véve.”

TAVASZY 1932, 276.

²⁹ TROELTSCH 1905.

³⁰ MAKKAI 1916, 71.

³¹ MAKKAI 1916, 79.

amelyre vallásfilozófiai koncepcióját építi,³² s amely mindenképpen és elsősorban Troeltsch hatását jelzi.

Az 1920 után keletkezett vallásfilozófiai munkái szisztematikusabbak, kiérleltebbek az addig keletkezettekénél. A vallás története és fenomenológiai vizsgálata összekapcsolódik értelmezéseiben a lélektani, az értékelméleti, a dialektikai-teológiai szempontokkal, s kiemelt szerepet kap a kultúrával való összefüggése. Mivel az általa vizsgált vallásos élmény gyökere meglátása szerint a 'van' és a 'kell' közti hiányból építkezik, s e törés, illetve hiátus érzelmi képe a fájdalom, amelyet az emberi lélek nem tud megoldani a realitásban, ezért konstruálnia kell egy olyan vallásos világgépet, amely segít a fájdalom oldásában.

Amellett érvel, hogy a világ rendezett egész, amelynek középpontjában Isten, a mindent átfogó öntudat áll. Az ember e rendszernek öntudatos része, ez a van, ami-ben minden értékek hordozója Isten, aki megadja az értékek, a kell világát, aki az axiológiai értelemben vett tökéletesség. Az örök valóságot, Istent, megélni lehet, de magyarázni nem. A vallásos élmény egyetemes és szükségszerű, s konkretizálódik az egyéni élményekben, amelyek segítenek kialakítani a vallásos világgépet.

Meglátása szerint két fókusza van a vallásfilozófiának. A vallás történeti, fenomenológiai vonatkozásai és a praktikus intézményrendszerben való megjelenése. Az első kérdéskört saját maga által filozófiai propedeutikának nevezett tanulmányában elemzi teljes, szisztematikus részletességgel,³³ amely egyben a filozófia előcsarnokává is válik, illetve azt képezi, hiszen a filozófia az emberi lélek és a világ lényegét (értelmét) és jelentőségét (értékét) van hivatva tisztázni.

Mivel a lélek ismer meg, ezért először az vizsgálandó, mi a lélek fogalma, milyen a szerkezete, működése, tevékenysége. Feladat tehát: egyrészt a lélek vizsgálata, ahogyan van (gondolkodik, érez, akar, cselekszik); amilyennek lennie kell, vagyis annak értelmezése, hogy mikor szép az alkotás, mikor igaz a gondolat és mikor jó a cselekedet.

Makkai a lelki jelenségeket vizsgálva a korszerű tudományos ismeretekre (Freud, Jung) nemigen támaszkodik, inkább a klasszikus pszichológia fogalomhálójából szövi gondolatait, (Ebner, Fechner, Wundt), s többnyire a köznapi nyelvi, kevésbé filozofikus szóhasználattal él. Az írásaiban nem szakfilozófiai/pszichológiai tudományosság szintjén értelmezi a problémákat, hanem – úgy is fogalmazhatnánk – köznapi értelmiségi/teológusi szempontból, a közérthetőség, a köznapi kommunikáció alapszempontjait figyelembe véve.

Propedeutikájának lényege a lélek fogalmából indul ki, tárgyát, feladatát, módszerét, a test és a lélek viszonyát, a „van” és a „kell” határait értelmezi. A Makkai által képviselt álláspontban egyértelműnek tűnik, hogy a természeti erők és lelki erők distanciájának értelmezéséből kiindulva kapjuk azokat a kettősségeket, amelyek figyelembevételével megalapozhatunk egy olyan lélektant, amely a vallásos élményt mélységeiben is megfelelő módon képes elemezni. Melyek ezek a kettősségek a természeti és a lelki erőket tekintve?

³² Lásd erről: FEKETE 1997.

³³ MAKKAI 1922.

1. realitás – idealitás, a lélek képeket alkot a természeti realitásokról;
2. öntudatlan – öntudatos;
3. önkénytelen – öntevékeny (legnagyobb foka az erkölcsiség);
4. külső, közvetett (érezékszervekkel fogjuk fel) – benső, közvetlen;
5. általános – egyéni;
6. térben, időben létező – csak időben létezik, ebben áll szabadságának lehetősége.

Így a fentieket figyelembe véve a lelki erők vizsgálata teszi lehetővé egy olyan lélektan megalkotását, amelynek természetszerűleg része a hit is, s a jelzett kettőségek vonatkozásaiban vizsgálendő. Amellett fejt ki álláspontját, hogy a lélektan a működő lelket írja le, a tényszerű vonatkozásokat, de eszményt nem adhat. Ezt az ontológiára alapozva (és a ténymegállapító tudományok mellett) az értéktudományok, a logika, esztétika, etika, vallásfilozófia végezheti el.

Az igen vázlatos és korszerűtlen történeti fejezetek, a test és lélek kapcsolatának leírása után az emberi élet két területét, a megismerést és a cselekvés elemzi. Szempontunkból az előző nyújt eligazodást arra vonatkozóan, hogy hol helyezi el a hitet a megismerés folyamatában, s milyen szerepet szán neki a lelki fejlődésben és tevékenységben. Az érzékelés mint a megismerés alapja magában foglalja nemcsak az érzeteket, hanem a szemléletet, a képzetet is. Makkai szerint a képzetek összessége alkotja az érzéki világképet, melynek formája a tér és idő.

„Az érzéki világkép úgy jő létre, hogy az érzékelésen alapuló érzetosztályok adatait a lélek szemléletekbe tárgyasítja s azokat felelevenítve, képzetekké alkotja, amelyek a tér és idő formáiban egymáshoz viszonyulva rendezkednek el, s együtt a világ képét adják. Lélektani értelemben a »világ« képzeteinknek rendezett összessége, s mindenkinek akkora és olyan »világa« van, amennyi s amilyen a képzetei. Az érzéki világkép az ismerés alapja és kerete. [...] Az emberi léleknek az érzékelés tehát csak az alapot adja, az igazi ismerő munkát a lélek magasabb tevékenységei végzik. Három ilyen ismerő tevékenységünk van: a képzelet (fantázia), az értelem és a hit.”³⁴

A fantázia és az értelem a rajtunk kívül lévő valóságot megmagyarázza, értelmezi, ezzel lehetővé teszi a világban való életünket. Emellett az extenzitás mellett a hit munkája befelé hatoló, a lélek mélyén ragadja meg a végtelen szellemet. „Mint-hogy maga a lélek nem érzékelhető, s mivel hogy mindig egyéniségekben nyilatkozik meg, nem általánosítható, ezért éppen az egyéni lélek eredete, lényege, célja, sorsa, értéke az, ami az érzékek, a képzelet és az értelem előtt örök titok marad, s erre a titokra a világ feleletet nem ad.”³⁵

A következő sorokban megnyilatkozik e vonatkozásokban is Makkai lírai, szépírói vénája. „[...] mikor a világban olyan fájdalom, veszedelmek, csalódások, veszteségek érnek, vagy amikor önmagunk érzéki és értelmi lényegében csalódunk s saját tehetetlenségünk, gyarlóságunk, elégtelenségünk, rosszságunk derül ki, amelyekért

³⁴ MAKKAI 1922, 19.

³⁵ MAKKAI 1922, 28.

nemcsak hogy nem kárpótol az értelem, hanem inkább kétségbeejt, kínoz, vagy gúnyol minket, akkor ébred fel az az ösztönünk, hogy a saját értelmünk felé kerekedjünk és megszabaduljunk a világtól, annak rabláncaitól.”³⁶

Valahol, öntudatunk mélyén sejtjük, hogy többek vagyunk, mint a világban élő test, sejtjük, hogy van valamiféle örök végtelen, tökéletes világ, amelynek valamilyen módon részesei vagyunk, csírája lelkünkben van, s a hit segít abban, hogy e világ részesei legyünk. S tovább erről így ír: „A léleknek az a tevékenysége, sajátos ereje, amely által megbizonyosodunk egy ilyen valóság létéről és jelenlétéről a lelkünkben, amely által azzal összekapcsolódunk: a hit. A hit öntudatunknak az a megnyilvánulása, amely által magunkat, az egyéni lelket egy egyetemes, örök és tökéletes szellem részének ismerjük meg, akitől származtunk, s akinek életében részt venni egyedüli boldogságunk. Az egyetemes szellemet a benne hívők Istennek nevezik.”³⁷

Az önismeret útján halad a lélek akkor, amikor eljut a végtelen szellemig. A hit a képzeletet hívja segítségül, hogy képet alkosson a tökéletes valóságról, amely kép megközelíthető lesz az értelem által is. Amellett érvel, hogy a különböző vallásokon belül különféle értelmezésű lehet a kreált tökéletes valóság, de a lélek, a hit működése ugyanolyan mechanizmusokon megy keresztül.

A lélek működési folyamatainak vizsgálata közepette, igen sajátos módon osztja fel tevékenységének egyik dimenzióját, az érzelmeket, amely a megismerést és a cselekvést egyaránt kíséri. Így esztétikai, logikai, erkölcsi, vallási, formai érzelmekről beszél. Hogyan is?

„Aesthetikai érzelmek, melyek a fantázia képeit kísérik s melyeket a képek formái keltenek. A lélek vagy gyönyörködik a képzelet alkotásaiban, vagy visszaretten tőlük. A szépnek vagy a rúttnak ezek az érzelmei, mivel a képek alakjai, külseje, érzéki köntöse kelti őket, nem állanak szoros összefüggésben a létérdekkel s ezért érdektelenek. Érdek nélküli tetszés érzése kíséri a szépet, érdek nélküli nemtetszés érzése a rútat. Logikai érzelmek, melyek a fogalmakat, ítéleteket, következtetéseket kísérik. Vagy az igazság, vagy a valótlanság és hazugság érzelmei. Erkölcsi érzelmek, melyeket az emberi cselekvés szemlélete ébreszt bennünk. A léleknek megfelelő és tetsző cselekvéseket a jó és a kötelesség, az ellenkezők a rossz és a bűn érzelmeit idézik fel. Vallási érzelmek, melyeket a végtelen és tökéletes Lélek, az Isten szemlélete, a róla való ismeret von magával. A szentség, az áhítat, az imádat érzelmei ezek, melyekben legmagasabb fokú aesthetikai, etikai és logikai érzelmek egyesülnek. Formai érzelmek, melyeket az ismerés lefolyásának tartama és módja okoz; ilyenek a várankozás, türelmetlenség, csalódás, meglepetés, kételkedés és unalom érzelmei. Ezek az érzelmek nagy változatossággal, állandó hullámmásban tartják az emberi lelket az öröm és fájdalom végletei között.”³⁸

Kérdések sora vetődik fel ezek után. Így például az, hogy mindezek alapján hogyan jön létre bármiféle cselekvés? Milyen a kapcsolat az érzelmek és a cselekvések között?

³⁶ Makkai 1922, 28.

³⁷ Makkai 1922, 29.

³⁸ Makkai 1922, 30–31.

Makkai a továbbiakban a következő álláspont mellett érvel: konkrét érzelmeket természetesen mindig sajátos jellemmel, karakterrel rendelkező egyének élnek át. Vannak szituációk, amelyekben az érzelmek intenzitása megnő, szélsőséges esetben indulattá válik, amelynek a gyökere többnyire a valamiben való hiány érzése. A vágy ezt a hiányt ki akarja elégíteni, s Makkainál is az akarat az, amely elindítja a cselekvést a hiány megszüntetésére. Látnunk kell azonban, hogy az akarat szabadsága értelmezésében csak akkor áll fenn, ha egyetlen eszmény szolgálatába áll. Ha az öntudat, amely az akarat irányítója, több eszmény között ingadozik, nem tud cselekedni az elérendő eszményért, a hiány pótlásáért.

Mindezt a következőképpen bontja ki: „Természetesen az akarat és a cselekvés szabadsága nem azonos. Hogy mennyire tud az egyébként szabad akarat a cselekvésben megvalósulni, teljesen-e, vagy részlegesen, az attól függ, hogy mennyiben képes a külső akadályokat legyőzni? Tény az, hogy a kitartó és erős akarat, amelyet állandó eszmény (elvek) vezet és tölt be, lassú munkával többnyire eléri azt, amire törekszik; igaz, hogy a komoly akarat lehetetlen feladatokhoz nem is fog.”³⁹

A böhmi felfogással egyetért az esztétikai, a logikai megismerés, a cselekvés és az értékelés elemzésében, az erkölcsiség vonatkozásait vizsgálva azonban egy lényeges dolgot tovább és alaposabban elemez, mint mestere: az erkölcs és a hit, a hit és a szentség (mint érték) kapcsolatát.

Ez utóbbi vonatkozáspontjainak, összefüggésrendszerének elemzésében alapfogalom a lelkiismeret, amely álláspontja szerint nem más, mint Isten szava bennünk, amellyel átélni tudjuk a jót és a rosszat. Amikor a lelkiismeret megnyilatkozik, ez mindig föltétlen és abszolút. A lelkiismeretben szerinte az erkölcsi érzék fejlődik a következő lépésekben, illetve a jó fogalmának kibontakozásában az egyén fejlődésében: Az első része a folyamatnak, amikor jó az, ami élvezetet okoz tekintet nélkül másokra; a második fokozatban jó az, ami hasznos számomra, függetlenül, hogy élvezetes-e; és végül, jó az, ami önmagában értékes, mert maga a lélek valósul meg benne.

Az igazi autonóm erkölcsiség – folytatja Makkai – a valláserkölcsiség. Ennek kapcsán foglalkozik a bűn problémájával, s Szent Ágoston a bűnbeesésre vonatkozó nézeteit elfogadva, négy lépését gondolja át, amelyek a kívánság, a kép, a bűvölet, a bukás.

„Mikor a bűn még csak kívánság, idejében elnyomható; már küzdelembe kerül kiúzni az öntudatból, ha képpé lett, ha pedig engedjük, hogy ez a kép megbűvölje az öntudatot, a bukás elkerülhetetlen. Ha a kísértés képe megrögződött lelkünkben, mert könnyelműen foglalkoztunk vele és nem úztuk el: nincs ember, aki a maga erejéből megállhatna a bűnnel szemben.”⁴⁰

A bűnbeesés, az erkölcsi bukás külső és belső bűnhődéssel jár. Külső lehet az egészség, a vagyon, az élet elvesztése; belső a lélek önvádja, önmegvetése, kétségbeesése. A nagy kérdés: lehet-e és ha igen, hogyan lehet a bűntől megszabadulni? Az ész, az elvek segítségével? Nemes jellemű erkölcsi hősök, nevelő személyiségek

³⁹ MAKKAI 1922, 33–34.

⁴⁰ MAKKAI 1922, 57.

példaadásával? Nem. Makkai szerint önmaga erejéből jó ember nincs. Van viszont a legmagasabb erkölcsi hatalom, amely rabul ejti öntudatunkat és akaratunkat: Isten – a Krisztusban. S mindez nemcsak az egyénben, hanem a társadalomban is működik intézményesülve az egyházban. S itt értelmeződik a három alapérték mellett a szentséges, amely a teljességet, szűkebben, az értékteljességet jelenti Makkai felfogásában. „[...] A szentséges tartalmilag a szép, igaz és jó együtt; de fokozatát tekintve több mindeniknél külön és együttvéve, mert a háromnak egysége az elképzelhető legmagasabb teljesség és értékesség fokán. Mivel a szépség, igazság, jóság, ami életünkben csakis az öntudatos lélekben és általa nyilvánulhat, az öntudatos lélek tulajdonságait, javait alkotja; ezért a szentséges is csak öntudatos léleknek lehet tulajdonsága, lényege; a szentséges a tökéletes Lélek maga, a Szellem, kinek minden egyéniség teremtménye, tükre, eszköze, visszfénye. A tökéletes Szellemmel való életviszonyunkban sajátítjuk el a lélek értékeit, s ezt az életviszonyt, amelyben mi az ő képére alakulunk át, ő a mi életünkbe lép és abban a maga lényegét megvalósítja: vallásnak nevezzük. A vallás tehát az emberi lélek viszonya a Szentséggel.”⁴¹ A vallás a szentség életbeli megnyilvánulása, két fő tényezője a kijelentés és a hit.

Mindezek után juthatunk el a vallásfilozófia másik nagy kérdéséhez: mi a vallás lényege. Az alapprobléma tisztázásra kerül már korai írásaiban is. Világos, hogy a vallás és a hit nem azonos dolgok, a vallás származéka, kibomlása a hitnek, amivel egyenrangú az értelem. Már ekkor, Az értelem és a hit harca című tanulmányában (1918) vizsgálja a történetileg kialakult elméleteket, kiemelve Schleiermacher újító szellemű vallásfilozófiáját, aki egyértelműen függetlenítette a vallásfilozófiát és a vallásos élményt, mint az Abszolútummal való viszonyunk megélését. E viszonyban érezzük feltétlen függésünket az Abszolútumtól, Istentől. Nagyszabású, 1923-ban keletkezett tanulmányában (A vallás lényege és értéke) ahhoz, hogy eljusson a kérdés megválaszolásáig, a filozófia fogalmát járja körül. Így a filozófia számára a legmagasabb rendű tudományos törekvést jelenti, s mint ilyen az egyetemes, az általános, a végső összefüggések keresésére irányul, s univerzalitás-igénye azt jelenti, hogy a valóság egésze a tárgya, s mint ilyennek alapkérdése: mi az igazság?

A *van*-t, a létezőt és az azt értékelő *kell* világát elemző két tudományág (s itt is Kanthoz és Böhmhöz kapcsolódik), az ontológia és a deontológia. Az alapfilozófia (dialektika), a valóság apriori leírása (okviszony, tér, idő, tevékenység, változás, lényeg, erő, anyag, szellem, cél) és az értékelmélet (axiológia): a logika, etika, esztétika. S hol értelmezhető ebben a viszonyrendszerben a vallás? Makkai amellet érvel, hogy a vallás is törekszik univerzalitásra, „[...] éppúgy, mint a filozófia, határozott lendülettel tör az egységes egyetemes világ- és életnézet felé, amelyben minden földi jelenségnek megnyugtató jelentését és igazi értékét akarja megtalálni. Ez az egyetemes átpillantás, a lényegre és egységre való törekvés azonos a filozófiában és a vallásban. A kettő között lélekrokonság van s minden igazi vallás éppúgy bír egységes világnézettel, mint ahogy minden igazi filozófiának meg van az a prófétai foka, ahol

⁴¹ MAKKAJ 1922, 59.

hitvallássá válik. [...] A filozófia végső szava az, hogy az egyetlen érték: a szellemiség. A vallás végső szava az, hogy a szellem: Isten.”⁴²

Makkai szerint az az igazi filozófia, amelyik Istenhez vezet. Ha a vallást filozófiai aspektusokból vizsgáljuk, mivel az is egyik jelensége az emberi életnek, át kell gondolnunk részeit, összefüggéseit, egyetemes jelentését, lényegét és értékét az egyes ember és az egész emberiség életében. A filozófia legvégső értékének a szellemiséget tekinti, a vallás ezt továbbviszi így: a szellem Isten. A vallás filozófiai vizsgálata a vallás realitásának vizsgálatából indul ki.

Makkai a vallás filozófiai elemzéseinek történetileg kialakult típusait áttekintve részletezi azokat, s a következőkre jut: az egyik értelmezés a vallást mint megismerési formát s annak típusait értelmezi, amelyet elsősorban az irrealitás, az illúzió jellegű, és csupán a kezdetleges értelem tévedése, a primitív ember tulajdona. Ezzel szemben áll az a felfogás, hogy csak a legmagasabb rendű, filozófiailag kiművelt egyéniség sajátja (alapos elemzésre kerül Spinoza és Hegel filozófiai alkata). Mások szerint a vallás lényegét az érzelmek és indulatok világában kell keresni; egyes gondolkodók úgy vélik, hogy (Ebbinghaus) álérzelem, vagy szexuális ösztönökből ered (Freud), de az erkölcsiség másodlagos formájaként is kezelik (racionalizmus).

Karl Dunkmann vallásfilozófiai rendszerét tartja a legteljesebbnek, aki a vallásos tudatot helyezi vizsgálódásainak középpontjába. Ennek hatására bontja ki azt a kérdéskört, hogy az öntudat nem más, mint értéktudat, s a vallási értéktudatban egységesen jelen van a három érték (igaz, jó, szép). A vallási értéktudat az istenfogalomban tárgyasul, amely fogalomhoz alapvetően nem racionális vagy irracionális úton juthatunk el.

Nézzük meg ezek után, hogy Makkai értelmezésében miképpen definiálódik a vallás fogalma, lényege és mit jelent, mint sajátos érték-hordozó. Alapvető és lényegi kérdés Isten létének igazolása, ami tudományos probléma lehetne, de Isten realitása csupán a hit számára realitás, ami nem tudományos eszközökkel igazoló világmagyarázó erő. Ez már az előzőekben is igazolni próbált argumentuma Makkainak. Mindemelllett a vallás létjogosultsága – érdekes módon – nem Isten létén fordul meg, hanem azon, hogy a vallás realitása tudományos értelemben igazolható-e.

Úgy véli újra, modern értelemben kell definiálni a realitást, a vallást és a teológiát. Amíg a hit világmagyarázó erejű, a vallás nem az (bár mint láttuk, A hit világmagyarázó ereje című tanulmányában viszont éppen a hitből kiindulva jut el a vallásos világmagyarázat létének igazolásáig), de mint szellemi jelenség éppoly realitással bír, mint bármely más szellemi tényező, amely alakítja az ember életét. Úgy tűnik, Makkai egy sajátos paradoxont állít fel azzal, hogy a hit egyik, ilyen jelentős terrénumát, a vallást – úgy tűnik – kizárja a világmagyarázó folyamatból, magát a hitet viszont nem. A vallás realitása nem az intézményesült formát jelenti, hanem lélektani, szellemi s mindenekelőtt történeti realitás, melyben a hitnek mint sajátos ismerési formának nem racionális létjogosultsága van a világmagyarázatra, mint belső mozgató erő mintegy gyújtópontját jelenti a vallásnak. Hogyan gondolkodik erről? „[...] ha a vallás realitását igazolni akarjuk, már eleve sem erkölcsi, sem

⁴² MAKKAI 1923, 7.

aesthetikai, sem társadalmi vonatkozású jelenség a maga lényegében, azaz az a valóság, amelyre vonatkozik, s amelytől realitását kapja, nem lehet sem a természet, sem az ember, sem a művészi valóság, sem a társadalom, hanem mindezekén túl, kívül valami egyéb.⁴³

A kérdés tehát ezek után az, hogyan definiálja Makkai a vallást? Meglátása az, hogy egyrészt történeti realitás, másrészt lélektani tény, ebből következően lélektani realitás, harmadrészt egyetemes szellemi realitás.

E három szempont adhatja meg azt az alapot, amelyből építkezve a vallás a tudomány tárgyává lehet.

„[...] a) Történetileg realitás a vallás akkor, ha a történeti fejlődésben határozottan kimutatható sajátos és öncélú létérdeket képvisel, s ha ezen létérdek megvalósításában történetileg igazolható sajátos és speciális módon működik és jár el. Ellenben nem realitás akkor, ha nincs meg ez az öncélúsága és sajátossága egy speciális létérdekben s annak megvalósítási módjában, ha tehát valamely, később más átalakult formában ismeretes létérdek szolgálatának kezdetleges vagy átmeneti, vagy általában fikatív formája és módszereként jelenik meg a vizsgálat előtt.

b) Lélektanilag realitás a vallás akkor, ha a pszichológiai vizsgálat előtt, mint *sui generis* lelki élmény jelenik meg, lélektani eredetét, alkatát, célzatát tekintve; nem realitás azonban, ha más, ismeretes pszichológiai élmények *latens* fajának vagy származékának bizonyul.

c) Filozófiailag realitás a vallás akkor, ha az emberi szellem egyetemes életmegvalósulásában kétségtelenül kimutatható sajátos, páratlan és pótolhatatlan jelentése és értéke van [...].⁴⁴

A történetiség *A vallás az emberiség életében* (1923) című terjedelmes tanulmányában részletes átgondolásra kerül, amelyben kitér a nem keresztény vallások, a kultuszok világára, az élő, az írott, a testté lett ige kérdésköreire, a lényeg és élet, a bűn, halál örök filozófiai, vallásfilozófiai kérdésfeltevéseire.

Ezen – a szükségképpen rövid és kevéssé árnyalt, de témánk szempontjából nélkülözhetetlen – elemzések után rátérünk a fő kérdéskörünkre, a hiány vonatkozási pontjainak értelmezésére Makkai bölcséletében.

Ami igazán újszerű vallásfilozófiájában, az élmény működésének, szerkezetének elemzése, amelynek kulcskérdése a hiány és ezzel összefüggésben a vallásos hiányérzet.

Kérdései: „[...] 1. Van-e vallásos hiányérzet, s mi annak a specialitása? 2. Hogyan reagál a lélek erre a hiányérzetre? 3. Miféle pótlást kap a lélek a vallásban? 4. Milyen természetű a vallásos kielégülés? Mert a vallásos élmény lélektani titka csakis ezekben rejlik: vallásos hiányérzet, vallásos reakció, vallásos pótlás, vallásos kielégülés. Ebben van benne a vallásos élmény *sui generis*, reális, önálló lélektani lényege.⁴⁵

⁴³ MAKKAI 1922, 73.

⁴⁴ MAKKAI 1923, 74–75.

⁴⁵ MAKKAI 1923, 79.

A vallásos élményt az élet végtelenségének és tökéletességének hiányérzete váltja ki, amikor emiatti kétségbeesésében az ember keresi a kozmikus erővel való kapcsolatot. Mindez együtt jár a halálfélelemmel, az elpusztulástól való félelemmel.

Az élmény is a vallásos élmény folyamatának különbségét a következő sémában szemlélteti:

élmény	{	„hiányérzet (megtámadottság reflexe, fájdalom az öntudatban)	=	a szabadság ösztönének köttetése (végesség, tehetetlenség, büntudat).	}	vallásos élmény
		reakció (vágy a pótlás után)	=	megváltás utáni vágy (vágy a hiányzó végtelen és tökéletes élet után).		
		pótlás (proiectio és azonosulás)	=	hit (a végtelen és tökéletes életvalóság megragadása és képpé formálása, váltság).		
		kielégülés (az öntudat gyarapodása)	=	üdv (gyarapodás a végtelen és tökéletes élet bizonyosságának öntudatával).		

A vallásos élményben a hiányérzettel együtt jelentkezik a végesség és a büntudat érzése, amely a végtelen és a tökéletes élet utáni vágygal párosul. A pótlás a hit segítségével érhető el, amelyben az ember a végesség érzetét felvállalja az öntudatával, amelyben ugyanakkor megjelenik a végtelen és a tökéletes életvalóság képe, majd az üdv a kielégüléshez vezet.

Mivel a dialektika vagy alapfilozófia – a böhmi rendszerben, amiből Makkai építkezik – az emberi szellem működésével és törvényszerűségeivel is foglalkozik, így a vallás, a vallásos élmény és a hit is e tereumon belül definiálható. Az alapfilozófia kulcsproblémája és válaszra váró kérdése, hogy a szellemnek hány jelentésadó funkciója van, vagyis a szellemre ható valóság egészét és részeit milyen ismeretvékenységek töltik meg jelentéssel. Makkai itt a racionális és irracionális lelki tevékenységeket elválasztva kiemeli az utóbbi szerepét, ahol helye van a vallásnak, a hitnek, ahol a kérdés nem az, hogy mi a világ, hanem az, hogy ki vagyok én? Honnan jöttem, mi a lényegem, hová megyek?

Mint említettük, még egy lényeges szempontból vizsgálja a vallást: axiológiai. A három erkölcsi mentalitás, ami történetileg és elméletileg kiemelt szerepet játszott az európai filozófia fejlődésében (a hedonizmus, az utilitarizmus és az idealizmus), amelyek lényegüket tekintve jelen vannak a vallás tereumában is, amelynek tényleges és legfőbb értéke a Szentséges (Das Heilige). E vonatkozásokat figyelembe véve beszél ontológiai és axiológiai, lét- és értékjelzőségről, s amellet érvel, hogy

az „[...] ontológiai tökéletesség a befejezett létet, a lét teljességét jelenti; az axiológiai tökéletesség pedig az értékesség teljességét, Istenben mind a kettőt bírjuk és képzeljük, mint ens perfectissimumban, mert az ő léte tökéletesen befejezett egész és ő az összes értékek teljességében tündöklük. Élete végtelen és tökéletes, ontológiai és axiológiai értelemben. Ennek az életnek fenségét, hódolatra, imádatra, szeretetre egyedül méltó voltát egy értékjelzővel fejezzük ki: »Szentséges« (,Das Heilige‘). A »szentséges« a vallásos értékjelző. Maga az az érték, amit jelez, tehát nem külön, specifikus valóság axiológiai értelemben, hanem a logikai, ethikai és esztétikai⁴⁶ érték summitása, tökéletességük elképzelhető legmagasabb foka, melynek tartalma éppen az igazság, a jóság, a szépség, a végtelenség és tökéletesség elképzelhető legmagasabb fokán. Isten tehát az ideálok és értékek örök Királya, szentséges foglalatja, forrása, birtokosa és biztosítója az örök értékeknek, a tökéletes életnek.”⁴⁷ Isten tökéletességéhez való hasonlatosságban és a hit élményében rejlik az ember létének teljessége, illetve a lehetőség a teljes létre.

Ha a vallást mint a szellem sajátos realizálódását, objektiválódását tekintjük, akkor elsődlegesen a kultúra területeit kell megvizsgálnunk, kapcsolatát a tudomány, erkölccsel és a művészetekkel. Világos Makkai számára a vallás és a tudomány logikai összemérhetetlensége, inkompatibilitása „[...] a tudomány egész lényege benne van a tanításaiban, de a vallás nem merül ki a vallásos képzetek, tanok, igazságok rendszerében, mivel ezek csak származékai a hitnek. [...] A vallást nem lehet teljes egészében racionalizálni, hogy így összemérhessük a tudományos ismeretekkel, mert magvában irracionális. Az ilyen összemérés tehát mindig elfogult lesz a tudomány javára, mert annak teljes egészével a vallásnak egy csonka részletét helyezi szembe.”⁴⁸

Végző konklúziója teológusi alapállásából következően nem meglepő: „[...] a vallásnak kell a tudomány önértékűségét, és az életre való nemes hatását mindig ellenőriznie és szabályoznia, tiltakoznia az olyan tudomány ellen, amelyik alacsony haszon és élvértékből dolgozik s célja csak a test hízlalása, a hatalmasok támogatása, a kicsinyek elnyomása stb. és támogatnia, lelkesítenie, vezetnie azt a tudományt, amelyik az igazságért küzd, amelyik az embert akarja úrrá tenni a test, a bűn, a szolgaság etc. felett.”⁴⁹

Az igazi kultúrember: a tudós hívő és a hívő tudós. A valódi tudomány – mondja Makkai – ne legyen vallásellenes, mert akkor félreismeri saját határát és tudománytalan lehet. Vagyis tételeznie kell mindenkor egy, a tudomány eszközei számára elérhetetlen terrénumot, az irracionális azon világot, ahol a hit, különösképpen a vallásos hit működik.

⁴⁶ A szöveg kiegészítése és nyelvhelyességi vagy nyomdahibák javítása Veres Ildikó által. A továbbiakban ezt külön nem jelezzük.

⁴⁷ MAKKAJ 1923, 115. – Itt kell megjegyezni, hogy egy olyan példányból dolgoztam a tanulmányomnak, amelyet valaki, s igen erős a gyanúm, hogy maga Makkai, átjavította. A fenti idézetben is az egyedül és az elképzelhető szavak át vannak húzva, amit a „javító személy” több helyen megtesz.

⁴⁸ MAKKAJ 1923, 128.

⁴⁹ MAKKAJ 1923, 132.

Mi a helyzet a művészethez való kapcsolódással? Ez a terület igen kevésbé árnyalt, mondhatnám azt is, a tudományos fogalmi közhelyek szintjén fogalmazódik meg a probléma. Végző értelmezésében – többnyire a hegeli esztétika hatására, – a művészet az általános tartalmat konkréttá és szemléletessé teszi; a képzelet, a fantázia segítségével hozza létre az alkotásokat a művész. Ha a művészi szép mint fenséges jelenik meg, akkor kapcsolódik igazán a vallási értékhez, a szentségeshez.

A vallásos és az esztétikai élmény összehasonlítása arra az eredményre vezet, hogy csupán a fantázia a közös tényező bennük. Esztétikum és religiózum függetlenek egymástól, nincsenek egymásra utalva szükségképpen, ahol találkoznak, az a „fenséges” terrénuma, az az esztétikai érték, ahol a religiózum az isteni értéke. Az esztétikum nem más Makkai szerint, mint a szépségnek magát minden érdektől és korláttól függetlenített humánium manifesztációja. Amíg itt az érdeknélküliség, addig a hit-élményben az érdekeltség domináns, hiszen ez utóbbiban mint élményben a sorsa forog kockán az embernek, aki veszélyeztetett létében a megváltót keresi, s nem az esztétikai tetszés lesz a központ, hanem az egész egzisztenciát fölrazó megrendülés. „Továbbmenve az összehasonlításban, meg kell állapítanunk, hogy az esztétikus élményben legjellemzőbb érdektelenség helyét a religiózus élményben a leg súlyosabb, legváltóságosabb érdekeltség foglalja el. Itt szó sem lehet érdektelenségekről; ellenkezőleg, az egyén legdöntőbb létérdeke: örök sorsa forog kockán, ennek gyötrelmes veszélyeztettségében keres Megváltót magának. Ezért a religiózum hatása az esztétikus tetszés helyett az egész egzisztenciát fölrazó megrendülés lesz.”⁵⁰

Amíg az esztétikai élményben a látszat, a vallásban a ’rendkívüli’ realitás átélése a döntő. Az előzőben a humánium, az utóbbinál az emberfeletti dominál. A plaszticitás szempontjából vizsgálva a kérdést amellezt érvel, hogy az „[...] esztétikai plaszticitásban tartalom és forma egy látszatban egyesülnek, a tetszés kedvéért. A hit-élményben azonban egy benső, lelki azonosulás valóságos átélése tör össze és teremti újjá az embert. [...] Az esztétikum sztatikus természetével szemben a religiózum dinamikus jellegű, melyből a kultusz és a hitből fakadó életfolytatás származik.”⁵¹

A vallás az erkölcsiség egyik lényeges megvalósulási területe. Ez a következő kapcsolatrendszer, amire rápillant. Csúpan rápillant, de részleteiben ezt sem elemzi. Vázlatos, kidolgozatlan részek váltják egymást. Az egyik ilyen kulcsprobléma az akarat értelmezésére irányul, amely életformáló tényező, amelyet egy elérendő ideál mozgat, egy erkölcsi eszmény elérése érdekében aktivizálódik. Itt is kiemeli, hogy a mindenkori legfőbb erkölcsi eszmény hordozója Isten, így az Istenkép az emberi szellem erkölcsi fejlődésének mindenkori fokmérője. Tényként szögezi le, hogy az erkölcsiség a hitből táplálkozik s így „[...] akkor teljesen hibás az a felfogás, amit a moralizmus hirdet, hogy tudniillik az erkölcsiség a vallás alapja, hogy az erkölcsisegen épül fel a vallás. Ez a felfogás illúzióvá teszi a vallást, de kirántja az alapot az erkölcsiség alul is. A kettő közötti szükségképpeniség abban nyilvánul meg, hogy

⁵⁰ MAKKAI 1936, 11.

⁵¹ MAKKAI 1936, 12.

amint lehetetlen erkölcsiség vallás nélkül, úgy lehetetlen vallás is erkölcsiség nélkül.”⁵²

A hit és az akarat egymásra hatása az alapvető az erkölcsiség tárgyalásakor, de ezt sem fejti ki részletesen, csupán a jézusi legtökéletesebb életideált és a legengedelmesebb akarat példáját említve utal a problémára, illetve arra a konklúzióra, miszerint az erkölcsiség egyetlen igazi formája csak a valláserkölcsiség lehet.

Makkai kéziratban maradt – a debreceni teológiai fakultáson tartott – vallásfilozófiai előadásai (1951) az előzőekhez képest kevés újdonsággal bírnak, hiszen itt is alapvetően mint filozófiai és nem mint teológiai tudományként tárgyalja a vallásfilozófiát. Vallás, erkölcs, Abszolútum, hit, a szentséges mint érték, a vallási igazság kérdéskörei jönnek újra elő, természetesen figyelembe véve didaktikai szempontokat. A hitet itt már az intenzitás jellemzőivel is felruházza amely „[...] mint sajátos, irracionális ismerőtényező olyan látóerőt, benső meggyőződést és ebből fakadó bizodalmat jelent, amely más valóságot és más módon érzel, mint a pszichikai érzékelés. Ez a más valóság Isten és az a mód, ahogy Istent megismerjük [...] az emberi lélek tevékenysége csakis Isten által adott emberfeletti tényező lehet.”⁵³ A hit igazságának forrása az Ige, Isten kijelentése, Pál apostol szavaival: a hit hallásból van. Tehát a forrása a hitnek nem csupán az írott, hanem a hallott Ige. Mindezt a Krisztus által összefogott közösségben halljuk. A hit tartalmilag nem bővíti a világmagyarázatokat, világismeretünket, hanem az Istenhez való kapcsolódásban mindennek új, másoldalú megvilágítást, jelentőséget ad, s mint ilyen, egy sajátos értékelőtényező az ember életében.

A hit tárgyiasulása a vallás, és a hit valóság- és emberismerete nem helyettesíthető semmilyen más, még filozófiai emberismerettel sem.

Vallásfilozófiai tanulmányai mellett a halál és a hit kapcsolatával foglalkozó lírai esszéjében, A halál mysteriumában (1918) elemzi azokat a lehetőségeket, amelyekkel az emberiség megpróbált szembeszállni a nagy Megsemmisítővel. Végző konklúziója: egyedül a hit válthat meg a Halál hatalmától.

De melyek a Halál arcai? Mi az általános, egyetemes, és mi az egyéni, individuális jelentése, jelentősége? A halált az ember számára az teszi titokzatossá, hogy két világrendhez tartozik, az egyetemes természetihez s ennél egy magasabb rendűhöz, a lelkek világrendjéhez – mondja Makkai. Múlандóság és Halál. Ugyanaz a kettő, és az ember az, aki az örök törvényt, az elmúlás törvényét tudatosan, de ugyanakkor félelemmel zárja be létének folyamataiba.

„Két arca van a Halálnak.

Az egyik az őszi természet haldoklásában mutatja meg magát, a másik az emberi élet és sors tükörében.

Ősszel, amikor a bágyadozó napfény, sárga levélhullás, síró szelek, sápadó színek és szétfoszló illatok köntösében érkezik, mindig egyforma, mindig következetes a Halál.

⁵² Makkai 1936, 143.

⁵³ Makkai 1951, 27.

Nem véletlen, hanem az örökkévaló törvény képét hordozza. Nem is Halál a neve; sokkal inkább a Mulandóság törvényének nevezhető. Arcán nincs semmi félelmes vonás, sem kísérteties, sem gyötrelmes. Inkább fájdalmasan szép, édes-szelíd arca van.

Járván az őszi fák alatt, hervadozó kertekben, szinte megdöbbenve csodáljuk, hogy ezek a földbegyökerezett, tehetetlen rabok milyen mozdulatlan nyugalommal, alázatos-szelíden hajtanak előtte fejet. Semmi sem viaskodik vele a természetben. A természet nem ismeri a haláltusát. Szelíd mosolygással, ünnepi színpompában várja a véget. És mi titokzatos sejtéssel érezzük, hogy ez a Halál: a jó.

A másik arca csak az emberek között ismeretes.

De nem is jól mondtuk. Így kellett volna mondanunk: a többi arcai. Mert az emberek között sohasem egyforma és következetes a Halál. Éppen azért olyan félelmes, mert nem lehet kiszámítani. Nem törvényszerű nyugalomával, nem az óramű pontosságával jön. Legfőbb jellemvonása a Véletlen, az Esetleges.”⁵⁴

A Halál határozza meg és formálja életünket, lényegünket, az élet akarása, a létvé vált akarata a Halál felől értelmezhető. A Heidegger által értelmezett halál felé vezető lét Makkainál úgy jelenik meg tehát, mint ami mintegy bevilágítja az egész életet. S itt egy sajátos fogalmat használ Makkai: a tömörítést, tömörödést, a Halál kényszerít tömörödéssre, az életet a lélek szépségei felé irányítja. Az élet, a lét minőségei, típusai mind-mind a Halál felől értelmezhetők. Hiszen bármely életformát választhatunk – legyen fő elv az élvezet, a haszon vagy a szeretet – a Rém „[...] megfojtja az igazságot, megcsúfolja a jót, kikacagja a szeretetet is.”⁵⁵

Az egyetlen a lelkierő, a hit, az Örökéletben való hit a vezérlő elv és erő. A Halál a Félelmek és a Fájdalmak Királya. A Makkai által finoman kreált szimbolikában benne van minden, ami a Halál lényegéhez hozzátartozik, a félelem az ismeretlentől. A Halál fájdalmak sokaságával átszővi az életet, mert mindenhol a hiányra, a végtelenség és a tökéletesség hiányára utal.

FORRÁS

TiREK Kt 4820. Makkai Sándor önéletrajza és önéletrajzi feljegyzései. Kolozsvár, 1923–1931.

BIBLIOGRÁFIA

CS. GYIMESI 1993

CS. GYIMESI Éva: *Honvágy a hazában*. Budapest, Pesti Szalon, 1993.

CS. GYIMESI 1992

CS. GYIMESI Éva: Menni vagy maradni? Avagy az önigazolás természete. *Diakónia* 4. 1992.

⁵⁴ MAKKAI 1918, 7.

⁵⁵ MAKKAI 1918, 13.

CSEKE–MOLNÁR 1989

CSEKE Péter–MOLNÁR Gusztáv: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, Héttorony, 1989 (Limes könyvek).

EBBINGHAUS 1908

Herman EBBINGHAUS: *Psychology: An Elementary Text-book*. Boston, 1908.

Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. II–III. Erdélyi Református Egyházkerület, 1923.

FEKETE 1998.

FEKETE Károly: A kisebbségi létparadoxon tusája Makkai Sándornál. Pályakép. In: MAKKAI Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1998, 5–44.

<http://www.adatbank.ro/inchtm.php?akod=1055> (2015. 02. 01). (Erdélyi Magyar Elektornikus Könyvtár)

FEKETE 1997

FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1997.

GÁLFY 1988

GÁLFY Zoltán: Vásárhelyi János püspök. *Református Szemle* 5–6. 1988, 439–440.

HUME 1906

David HUME: *Vizsgálódás az emberi értelemről*. Budapest, 1906.

MAKKAI 1913

MAKKAI Sándor: *Vallásos világkép és életfolytatás. Böhm Károly filozófiájának indításai egy vallásfilozófiai rendszer kiépítésére*. Besztercebánya, Madách–Társaság, 1913 [KALJÓS (Keller) Imre (szerk.): *Dr. Böhm Károly élete és munkássága I–III*. Besztercebánya, Madách Társaság, 1913. I. köt.].

MAKKAI 1914

MAKKAI Sándor: A vallás lélektana. *Protestáns Szemle* 26/7–8. 1914, 424–443.

MAKKAI 1915

MAKKAI Sándor: A hit szeme. *Protestáns Szemle* 27/6. 1915, 375–391.

MAKKAI 1916

MAKKAI Sándor: *A hit problémája. Vallásfilozófiai tanulmány*. Budapest, 1916.

MAKKAI 1918a

MAKKAI Sándor: *A halál mysteriuma*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, 1918.

MAKKAI 1918b

MAKKAI Sándor: Az értelem és a hit harca. *Akarat* 9/7–8. 1917/1918, 114–120, 137–143, 164–168.

MAKKAI 1922

MAKKAI Sándor: *A lélek élete és javai*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1922.

MAKKAI 1923

MAKKAI Sándor: *A vallás lényege és értéke. Vallásfilozófiai előadások*. Torda, Erdélyi Református Egyházkerület, 1923.

MAKKAI 1925

MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár, Az Út, 1925.

MAKKAI 1929

MAKKAI Sándor: *A mi utunk. Elmélkedések, beszédek, előadások, temetési beszédek, cikkek*. Kolozsvár, Ifjú Erdély, 1929.

MAKKAI 1936a

MAKKAI Sándor: Esztétikum és religiózum. *Esztétikai Szemle* 2. 1936, 1–13.

MAKKAI 1936b

MAKKAI Sándor: Magunk revíziója. 1931. In: *Egyedül. Tanulmányok*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1936.

MAKKAI 1951

MAKKAI Sándor: *Vallásfilozófia*. Kézirat. Debrecen, 1951.

MAKKAI 1990

MAKKAI Sándor: *Szolgalatom. Teológiai önéletrajz*. Budapest, Református Zsinati Iroda, 1990.

MAKKAI 1992

MAKKAI Sándor: Hősiesség. *Diakónia* 4. 1992.

NAGY 1937

NAGY Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár, 1937.

RAVASZ 1992

RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992.

RAVASZ 1944

RAVASZ László: *Magamról. Teológia önéletrajzokban*. Budapest, 1944.

VÁSÁRHELYI 1988

Részlet Vásárhelyi János Önéletrajzából. *Confessio* 4. 1988.